

O'ZBEK XALQ CHOLG'U SOZLARINING TARAQQIYOTI VA TURLARI

Ibrohimova Gulxumor Zohidjon qizi

Farg'ona davlat universiteti San'atshunoslik fakulteti Musiqa ta'limi yo'nalishi talabasi

Usmanova Shoxista Shavkat qizi

Farg'ona davlat universiteti San'atshunoslik fakulteti Musiqa ta'limi yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7139713>

Annotatsiya. O'zbek musiqasida milliy cholg'u sozlari ijrosining o'rni beqiyos. Ulardan samarali foydalanish esa bizga ko'plab imkoniyatlarni beradi. Biz ularda sifatli, mukammal darajadagi ijroni yaxshilashimiz, ularda mukammal darajada ijro qilishimiz uchun esa ularni sifatiga ham alohida ahamiyat qaratishimiz lozim. Ularni ko'plab mutaxassislar qayta ishlab, taraqqiylashib, uni yanada ham ijro imkoniyatlarini kengaytirdi. Bu – milliy sozlarimizning ijrosini yanada mukammallashishiga olib keldi.

Kalit so'zlar: nay, surnay, sibizg'a, bulaman, karnay, chang, rubob, qashqar rubob.

РАЗВИТИЕ И ВИДЫ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ ПЕСЕН

Аннотация. Роль игры на национальных инструментах в узбекской музыке несравнима. Эффективное их использование дает нам много возможностей. Нам нужно улучшить их качество, совершенные характеристики, а для того, чтобы сделать их совершенными, нам нужно уделять особое внимание их качеству. Многие специалисты перерабатывали их, развивали и еще больше расширяли их эксплуатационные возможности. Это привело к более совершенному исполнению наших национальных песен.

Ключевые слова: флейта, труба, сибизга, буламан, труба, чанг, рубоб, кашкар рубоб.

DEVELOPMENT AND TYPES OF UZBEK FOLK INSTRUMENTAL SONGS

Abstract. The role of playing national instruments in Uzbek music is incomparable. Effective use of them gives us many opportunities. We need to improve their quality, perfect performance, and in order to make them perfect, we need to pay special attention to their quality. Many experts reworked them, developed them, and expanded their performance possibilities even more. This led to a more perfect performance of our national songs.

Keywords: flute, trumpet, sibizga, bulaman, trumpet, chang, rubob, kashkar rubob.

KIRISH

O'zbekistonda ijrochilik amaliyotida foydalanib kelinayotgan milliy musiqa cholg'ularining 30 tadan ortiq turlari mavjud. Shulardan 18 nomdagi musiqiy cholg'ular XX asrning 40-yillaridan keyin professor A.I.Petrosyans boshchiligidagi bir guruh mutaxassislar va soz ustalari bilan hamkorlikda takomillashtirilgan musiqiy cholg'ular bo'lib, konsert sahnalarida yakkanavozlik sifatida, shu bilan birga, asosan orkestr va ko'p ovoqli ansambllarda foydalanish uchun mo'ljallangandir. Bu muqaddam mavjud bo'lgan milliy musiqiy cholg'ularning shaklini yiriklashtirish yoki kichikroq ko'rinishga keltirish asosida yaratilgan bo'lib, o'sha cholg'u oilasini yaratish ustida olib borilgan tajribalar edi, natijada nay, chang, rubob, dutor, g'ijjak cholg'ularining oilasi dunyoga keldi. O'zbek madaniy merosi musiqiy cholg'ularga boy va ularning har biri uzoq o'tmish, tarkibiy rivojlanish va texnikaviy takomillashish jarayonidan o'tganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ijro mezonlariga ko'ra o'zbek xalq cholg'ulari ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga barcha an'anaviy xalq cholg'ulari kiradi. Ikkinchi guruh XX asr madaniy rivoji bilan bog'liq bo'lib

takomillashga, ya'ni qayta ishlangan (rekonstruksiya qilingan) cholg'ular kiradi. An'anaviy xalq cholg'ulari tarkibidan joy olgan cholg'u sozlar: tanbur, dutor, sato, rubob, ud, nay, surnay, qo'shnay, karnay, g'ijjak, chang, qonun, doira, nog'ora. Xalq ijodiyotida qo'llaniladigan sozlarga changqo'biz, sibizg'i, safoil kiradi. Qayta ishlangan cholg'ular asboblariga – rubob, g'ijjak, dutor va chang sozlarinig musiqaning saprano, alt, tenor, bas ovozlari mezonlariga ko'ra qayta ishlangan namunalari kiradi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

An'anaviy cholg'u ijrochiligi azaldan xalq ijro amaliyotida shakllanib, turli ko'rinish va tarkiblar asosida foydalanish an'ana bo'lib kelgan. Avvalo an'anaviy cholg'ularning har biri yuqori professional darajadagi individuallik xususiyatiga ega. Xalq ijrochilik amaliyotida shunga mos ijro imkoniyatlar, sharoitlar va ijro uslublar yuzaga kelgan.

Karnay, surnay, nog'ora va doira tarkibidagi damli va urma cholg'ular guruhi qadimdan ijro amaliyotida shakllanib, xalqimizning barcha ommaviy tadbirlarining faol ishtirokchisiga aylangan. An'anaviy cholg'u sozlar ansambllari esa o'z xususiyatlaridan kelib chiqib qo'llanilgan. Ijroda keng ko'lamli va katta ovoz imkoniyatiga ega bo'lish maqsadida barcha cholg'ular yig'indisidan katta cholg'ular ansambli tashkil etilgan.

TADQIQOT NATIJALARI

Hozirgi davrga kelib o'zbek musiqa ijrochiligini uchta yirik yo'nalishga ajratish mumkin. Xalq folklor musiqa yo'nalishi, xalq mumtoz musiqa yo'nalishi va kompozitorlik musiqa ijodiyoti yo'nalishi. Xalq folklor yo'nalishida ommaviylik xususiyatga ega bo'lgan, ovoz va texnik jihatlari mos bo'lgan cholg'ulardan ko'proq foydalaniladi. Masalan: rubob, nay, g'ijjak, chang va doira cholg'u asboblari. Qayd etish joizki xalq folklor musiqa ijrochiligida ijro sharoiti, joyi ham o'ziga xos bo'ladi.

Shuning uchun cholg'ular ham tez moslasha oladigan va har qanday sharoitda ijro eta oladiganlik xususiyat kasb etishlari taqozo etiladi.

Kompozitorlik ijodiyoti ijrochiligi yo'nalishi ham zamonaviy uslublar asosida bir qator cholg'ular guruhini o'z ichiga oladi. Musiqa ijodiyotidan o'rin olgan janrlar negizida cholg'ularning tarkibiy guruhlari tashkil etilib, ijro etiladi. Unga ko'ra cholg'u duetidan toki xalq cholg'u-asboblari orkestri bo'lgan cholg'u asboblar tarkibi tuzilgan va ijrochilik amaliyotida keng qo'llanilib kelinadi. Qayd etish lozimki orkestrning to'laqonli ovoz imkoniyatlariga ega bo'lish yo'lida Yevropa cholg'ularidan ham keng foydalaniladi. Ijrochilik amaliyotida shakllangan barcha cholg'u asboblar o'z xususiyatlari doirasida uch turga bo'linadi. Torli, puflama va zarbli cholg'ular. Nay - qadimiy puflama o'zbek xalq musiqa asbobi. Nay O'zbekistonda keng tarqalgan bo'lib, ansamblda, o'zbek xalq asboblari orkestrida muhim o'rin tutadi, yakka holda ham chalinadi.

Ovoz hajmi kengligidan xalq kuylarida, maqomlarda qo'llaniladi. Tovushi baland bo'lganidan ansamblda ko'proq boshlovchilik vazifasini ham bajara oladi. Barmoqlar bilan berkitiladigan olti teshikchadan iborat diatonik tovushqatoriga ega. Umumiy ovoz hajmi birinchi oktavadagi Iya dan to'rtinchi oktavadagi re ga qadar. Notalar skripka kalitida eshitilganicha yoziladi. Barmoqlar bilan teshikchalarni to'la yo yarim berkitish va turlicha puflash yo'li bilan baland, past tovushlar chiqaziladi. Nayni puflaydigan va barmoqlar bilan bosiladigan birinchi teshikcha o'rtasida yana bir teshikcha bo'lib, bunga yupqa qog'oz yopishtiriladi, buni asosan xitoylik ijrochilar qo'llashadi. Xitoyda nay g'arovdan yasilib, o'sha teshikchani g'arovdan chiqadigan yupqa parda bilan yopishadi. Bu tovushni to'liqlatib chiqazishga yordam

beradi. Nayning ikkinchi uchida doimiy ochiq turadigan to`rtta teshikcha (ikkisi ikki yonda, qolgan ikkisi ost tomonda) ayrim pardalardagi tovushlarni yumshatib berish uchun xizmat qiladi. Nayning umumiy uzunligi 500-600 mm. Nay yog`ochdan, g`arovdan va misdan yasaladi. Shunga ko`ra, "yog`och nay", "g`arov nay", "mis nay" deb ataladi.

Ko`hna rivoyatlarning birida aytilishicha, Cho`pon bobo ichi bo`sh qamishni kesib olib, unda barmoq bilan berkitib-ochadigan teshikchalar o`yibdi. Unga «Nay» deb nom qo`yibdi. Farzandlariga cho`ponlik tayog`ini topshirar ekan, nayni ham qo`shib beribdi. Ular cho`lu biyobonlarda, yam-yashil yaylovlarda qo`y boqib, bobosi yasab bergan nayni chalib yurishibdi. Nay ohangiga «asir» bo`lgan qo`ylar podadan aslo ajralmas ekan. Yillar o`tib, bu soz shaharlik mashoyixlar qo`liga tegibdi. Ular ham nayning sehrli tovushidan lol qolishibdi. Uni yanada takomillashtirib, zeb berishibdi. Nayni qamishdangina emas, balki yog`ochdan, misdan va boshqa turdagi metallardan ham yasab ko`rishibdi. Usta naychilardan Abduqodir Ismoilov, Saidjon Kalonov va hozirgi kunda Mirza Toirov, Abdulahat Abdurashidovlar nomi barchaga ma`lum. Bu ustozlarning «Cho`li iroq», «Chorgoh», «Bir kelsin» va shu kabi ajoyib asarlarni ijro etishganda kishining ko`ngli yoziladi va ruhi ko`tariladi va a`lo kayfiyatni his etamiz.

Surnay cholg`usi ham qadimiy tarixga ega. Bu cholg`u, asosan, tantanalar, bayramlar, sayillar, to`ylarda doira, nog`ora, karnay cholg`ulari bilan birgalikda ishlatiladi. Surnayning tovushi juda kuchli bo`lganligidan ochiq joylarda foydalaniladi.

Surnay o`rik, yong`oq kabi qattiq daraxtlar yog`ochidan tayyorlanadi. Uning ustki tomonidan oltita va pastki tomonidan bitta teshik ochilgan bo`lib, ana shu teshiklarni ochish yoki yopish orqali kerakli tovushlar hosil qilinadi. Surnayda tovush hosil qilinadigan qism alohida tayyorlanib, «nay pachoq» deyiladi va har safar ijro etishdan oldin surnayga o`rnatiladi.

Sibizg`a yoki sibiziq juda qadimiy musiqiy cholg`ulardan biri ekanligi ma`lum bo`lib, u chorvachilik rivojlangan hududlarda paydo bo`lgan, deb taxmin qilinadi. Sibizg`a g`arov qamish bo`lagidan tayyorlanadi va qat`iy o`lchamlari belgilanmagan bo`ladi. Har bir ijrochi o`z ixtiyoriga ko`ra xohlagan hajmda tayyorlab, 5 tagacha teshiklar ochishi mumkin. Keyingi paytlarda unutila boshlagan bu cholg`uning qayta jonlantirilishi Surxondaryolik Nodir bobo va uning farzandlari Abdurashid bobolarning ijrochilik an`analarini davom ettirishga katta yordam berdi. Bugungi kunda katta bayram tantanalari va folklor jamoalari chiqishlarining sibizg`a tovushini yangrashi bilan boshlanishi odat tusiga aylanib bormoqda.

Sibizg`a cholg`usining takomillashtirilgan va ikki donasini birgalikda qo`shib chalinishidan hosil bo`lgan musiqiy cholg`u - qo`shnaydir. qo`shnay tayyorlanadigan qamishlar bir oz yo`g`onroq va qalinroq bo`ladi. Har ikkala qamish bo`laklari xuddi sibizg`adagi singari til ochiladi va har bir bo`lakning uzunligi va yo`g`onligi bir xil bo`lishi talab qilinadi. Kerakli tovushlarni hosil qilish uchun esa har ikkala bo`lakda ham bir xil masofada 7 donadan teshiklar ochiladi. qo`shnay cholg`usi Xorazmda kengroq qo`llaniladi. Uning sadolanishida «g`izillashga» o`xshagan tebranish seziladi.

Bulaman (balabon) surnaydan ko`ra birmuncha kichikroq, qattiq yog`och tanasidan ishlangan cholg`u bo`lib, tovush hosil qilinadigan qismi surnaynikidan farq qiladi. Bulamanda «nay pachoq» o`rnida sibizg`asimon til ochilgan qamish bo`lagidan foydalaniladi. Bulamanda ham kerakli tovushlarni hosil qilish uchun teshiklar ochilib, ularning yettitasi ustki tomonda va bittasi pastki tomonda bo`ladi. Bulamanning tovush tembri (kuchi) surnaynikidan pastroq bo`ladi.

Karnay - o`zbek damli musiqiy cholg`ularining eng kattasi va eng kuchli tovush

tembriga ega desak, xato bo'lmaydi. Uning hajmi kattaligini inobatga olgan holda, og'ir bo'lmashligi uchun, yupqa mis tunukadan tayyorlanadi va alohida 3 ta bo'lakni bir-biriga qo'shib kiydirish orqali yig'iladigan ko'rinishda tayyorlanadi. Bu cholg'udan surnay, doira, nog'ora bilan birgalikda ochiq joylarda ijro etish mumkin bo'lgan ansambllarda foydalaniladi. Qadimda karnaylardan harbiy yurishlarda ham keng foydalanilgan. Karnay bayramlarda, tantanali marosimlarda, surnay, nog'ora va doiraga qo'shib chalinadi. Karnay ijrosida asosiy tovushdan sof kvinta yoki kichik septima intervali eshitiladi.

Chang - qadimiy musiqiy cholg'u hisoblansa-da, bizning hududimizga XX asrning boshlarida kirib kelgani haqida ma'lumotlar bor. Chang - O'rta Osiyo xalqlarining urmatli cholg'u-sidir. Changda unisonga sozlangan uchtadan tor bo'lib, ovoz hajmi kichik oktava sol dan uchinchi oktavada sol diyuz ga qadar. Ilgari ijrochilik amaliyotida qo'llanilgan changning tovushqatori diatonik ladda bo'lgan. Notalar skripka kalitida yoziladi. Changning ustki qismi rezinka bilan qoplangan to'qmoqcha kabi maxsus ingichka ikkita cho'plar bilan urib chalinadi. XVII asrda yashagan musiqa olimi Darvishali Changiy changning juda qadimiy asbobligi va undan kasalliklarni davolashda foydalanilganini yozgan. Hozir chang qayta ishlanib, tovushqatori xromatik, ya'ni yarim tonlik qilingan. Ijrochining o'tirib ijro etishiga qulay bo'lishi uchun vintlarga o'rnatilgan uchta oyoqlari bor. Davomli sadoni yo'qotish uchun pedal ishlangan. Orkestrda ijro etish uchun changning katta-kichik turlari ishlab chiqilgan.

Rubob - o'zbek an'anaviy chertib chalinadigan cholg'u sozlaridan. O'zbek ijrochilik amaliyotida ru-bobning ikki turi mavjud –afg'on rubobi va qashqar rubobi. Afg'on rubobi ko'proq akademik ijro-chilik amaliyotida qo'llaniladi. An'anaviy rubob esa qashqarrubobi nomi bilan mashhur cholg'udir. XX asrning boshlarida Qashqardan keltirilgan rubobning takomillashgan varianti sifatida ijro amaliyotida ommalashgan.

MUHOKAMA

Hozirda ham shu kabi va boshqa ko'plab o'zbek milliy sozlarimizning takomillashuvi ko'plab kompozitorlarning asalarlarini ijro qilishda, ularni turli ansambl, orkestrlarda ijro qilish imkonini berdi.

XULOSA

Hozirgi kundagi yoshlarimiz ham o'zbek milliy sozlarimizning keng imkoniyatlaridan foydalanib, turli asarlarni cholishda hamda o'zbek musiqamizni dunyoga tanitishda o'z xissalarini qo'shmoqdalar.

REFERENCES

1. Zoirov Zarif Rashitovich "O'zbek xalq milliy-an'anaviy cholg'ularida o'qitish metodikasi" –Termiz – 2019.
2. Bahrom Madrimov "O'zbek musiqa tarixi" – Toshkent 2015
3. Т. Е. Соломонов "Ўзбек музикаси тарихи" издательство "Музыка" 1979 йил. Ўзбек тилига таржима "Ўқитувчи" 1981 й.
4. A.Jabborov, S.Begmatov, M.Azamova "O'zbek musiqasi tarixi" – Toshkent, "Fan va texnologiya" 2018.
5. N.Yuldasheva, N.Raxmatova "O'zbek musiqa adabiyoti"–Toshkent «Iqtisod-moliya» - 2016
6. Oydin Abdullayeva "CHOLG'SHUNOSLIK" «Musiq» nashriyoti Toshkent – 2018.
7. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" – Davlat milliy nashriyoti – Toshkent – 2003.